

Regional features of the formation of the humanitarian intelligentsia in the Right-Bank Ukraine (60s of the 19th - the first decades of the 20th centuries)

UDC: 94-058.237:332.122:37:913:001(477.4)«18»

DOI: 10.15421/172217

Mykhailyk ArturPh.D., Assoc. Prof., <https://orcid.org/0000-0003-3189-6535>, Step.Rudanskiy@gmail.com*Ivan Ogienko Kamianets-Podilskiy National University (Kamianets-Podilskiy, Ukraine)*

Abstract

The aim of the research is to explore the formation of the humanitarian intelligentsia on the territory of the Right Bank of Ukraine. The emergence of this social group in the region had a number of features related to geographical, national and economic factors. The research methodology. Achieving the goal of research and solving its main tasks led to the use of general scientific, general historical and source methods of social sciences. It is important to use the methods of analysis and synthesis, which help emphasize the key elements of the outlined issues. The scientific novelty of the research. It consists in a comprehensive coverage of the role of geographical and economic factors in the formation of the intelligentsia in the large Ukrainian region – the Right Bank of Ukraine. The influence of other factors on its progress in the second half of the XIX century is investigated. Conclusions. The border location of the region and its long stay in Poland led to a weaker cultural influence on the part of the Russian Empire than in other regions of the Dnieper region, and a significant number of local intellectuals were of Polish and Jewish descent. An important milestone in the formation of the Ukrainian intelligentsia were the liberal-democratic reforms of Alexander II, which removed obstacles to the development of capitalism and laid the foundations of social equality in society. It was after the peasant reform, which took place in Right-Bank Ukraine at a faster pace than in other parts of the Russian Empire, that the Ukrainian intelligentsia ceased to be a class, and the very concept that defined this part of society came closer to modern understanding. Under the influence of these factors, the humanitarian intelligentsia of the Right Bank of Ukraine in the early twentieth century not only performs its inherent professional and creative and cultural functions, but also becomes a leading layer of nation-building. Scientific novelty consists in a comprehensive coverage of the role of conditions and factors of the formation of the intelligentsia on the territory of the great Ukrainian region - Right-Bank Ukraine. The influence of various factors on the historical development of the region in the period under study.

Keywords: intelligentsia, features, Right Bank Ukraine, education, culture, society**Citation:** Mykhailyk, A. (2022). Regional features of the formation of the humanitarian intelligentsia in the Right-Bank Ukraine (60s of the 19th - the first decades of the 20th centuries). *Grani*, 25(2), 5-15.

Регіональні особливості формування гуманітарної інтелігенції в Правобережній Україні (60-ті рр. XIX – перші десятиліття XX ст.)

Михайлик Артур*Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка**(Кам'янець-Подільський, Україна)*

Анотація

Мета статті – дослідити формування гуманітарної інтелігенції на території Правобережної України протягом 60-х рр. XIX – перших десятиліть XX ст. Поява цієї соціальної групи в регіоні мала цілий ряд особливостей, пов'язаних з географічним, національним і економічним факторами. Методи дослідження. Досягнення мети дослідження та вирішення його основних завдань обумовило використання загальнонаукових, загальноісторичних і джерелознавчих методів соціальних наук. Важливим є використання методів аналізу та синтезу, що сприяє акцентуванню на ключових елементах окресленого питання. Основні результати: Прикордонне розташування краю та його тривале перебування в складі Речі Посполитої призвели до того, що культурний вплив з боку Російської імперії тут був слабкішим, ніж в інших регіонах Наддніпрянщини, а значна кількість місцевої інтелігенції була польського та єврейського походження. Важливою віхою на шляху становлення української інтелігенції були ліберально-демократичні реформи Олександра II, які зняли перешкоди на шляху розвитку капіталізму та заклали основи соціальної рівності в суспільстві. Саме після селянської реформи у Правобережжі ці процеси відбувалися більш швидкими темпами, ніж в інших частинах Російської імперії, українська інтелігенція перестає бути становою, а саме поняття, що визначає цю частину суспільства,

Стаття надійшла / Article arrived: 17.03.2022

Схвалено до друку / Accepted: 28.04.2022

наближається до сучасного розуміння. Під впливом цих факторів гуманітарна інтелігенція Правобережної України на початку XX ст. не лише виконує притаманні їй професійні і мистецько-культурні функції, але й перетворюється на провідну верству національного державотворення. Наукова новизна полягає у комплексному висвітленні ролі різних умов і чинників становлення інтелігенції на території великого українського регіону – Правобережної України. Розкрито вплив різноманітних факторів на історичний поступ краю в досліджуваний період. Тип статті: теоретична.

Ключові слова: інтелігенція, особливості, Правобережна Україна, освіта, культура, суспільство

Цитування: Михайлик А. Регіональні особливості формування гуманітарної інтелігенції в Правобережній Україні (60-ті рр. XIX – перші десятиліття XX ст.). Науково-теоретичний альманах Грані. 2022. Том 25. №2. С. 5 - 15.

Постановка проблеми.

Проблема дослідження особливостей формування та діяльності національної гуманітарної еліти продовжує бути актуальною для історичної науки. Гуманітарна інтелігенція як частина суспільства пройшла низку цивілізаційних етапів свого становлення й розвитку і виступала носієм не лише загальних ознак, властивих своїй епосі, але й специфічних рис соціальної верстви, яка, за визначенням В. Даля, вирізнялася освіченістю та розумовою розвиненістю (Даль, 1881, Т. 2, с. 44). Вона з'явилася в доіндустріальний час, коли виникла потреба у забезпеченні духовних потреб людини. Суттєві зміни в її середовищі відбулися протягом 60-х рр. XIX – перших десятиліть XX ст. – періоду, який виявився надзвичайно насиченим на події і трансформації політичного, соціально-економічного і культурного життя європейських народів. Посилаючись на джерела, Д. Бовуа зазначає, що «... суспільство не могло протистояти неблаганним вимогам часу і сучасним реформам творення нового демократичного суспільства, без жодного привілейованого стану, в якому всі верстви отримали б громадянські права» (Бовуа, 2020, с. 771). До багатьох із них «доклала руку» інтелігенція, котра протягом того часу не лише пройшла своє становлення й зазнала кількісних та якісних змін. Не була осторонь цих процесів і трансформацій українська інтелігенція, відіграючи дедалі більш помітну роль у суспільному розвитку.

Хоча до проблеми становлення і розвитку інтелігенції в Україні зверталось достатньо багато вітчизняних дослідників, пошуки та осмислення більшості із них вирізнялася опосередкованістю, як правило – в контексті українського національного відродження. Узагальнюючої, комплексної праці, присвяченої названому питанню, поки істориками не створено.

Історіографія.

Матеріал досліджуваної проблеми представлено в фондах Державного архіву Київської області (Ф. 1239), документальних збірниках, публікаціях у часописах, мемуарах і спогадах. Серед перших друкованих видань стала відома праця С. Єфремова, де подаються ґрунтовні відомості про літературний процес та його творців в Україні з часів сивої давнини до XX ст. Особливу увагу автор приділив періоду від початку 60-х рр. XIX до початку 20-х рр. XX ст.,

називаючи його «Добою національного відродження, що виявилось в щиро народному, за формою і змістом, письменництві» (Єфремов, 1995, с. 13). Унікальним дослідженням культурно-освітньої діяльності гуманітарної інтелігенції виявилася «Історія освіти в Україні» С. Сірополька (2001). Значний масив інформації щодо витоків української інтелігенції міститься у синтетичній праці Д. Антоновича «Українська культура» (Українська культура, 1993).

Сучасна українська історіографія представлена роботами С. Даниленка (2013), З. Зайцевої (2006), Г. Касьянова (1993), В. Шинкарука, С. Бистрицького (1996), С. Світленка (1999; 2007), Н. Шип (1991), Р. Шмигало (Шмигало, 2005) та ін., в яких накопичено значний фактичний матеріал, котрий став основою для комплексного дослідження проблеми

Мета дослідження – в спробі комплексного вивчення умов і чинників інституційного становлення та розвитку гуманітарної інтелігенції Правобережної України в 60-х рр. XIX – перших десятиліттях XX ст.

Виклад основного матеріалу.

Звернення до проблеми умов і чинників формування гуманітарної інтелігенції у Правобережній Україні пояснюється тим, що на її теренах, як і в усіх землях Наддніпрянщини, яка входила до складу Російській імперії, починаючи з 60-х рр. XIX ст., були започатковані швидкі модернізаційні суспільні зрушення, індустріалізація та урбанізація, підґрунтя яких створила низка демократичних реформ Олександра II. Особливої інтенсивності цей процес набув наприкінці XIX – на початку XX ст. (Поліщук, 2016, с. 393). За оцінкою М. Жулинського, «доволі сприятливі процеси соціокультурної модернізації, багато в чому стимульовані європейським науковим, культурно-мистецьким розвитком. Українська інтелігенція відіграла в цьому процесі національного самоусвідомлення і самоутвердження особливу роль, зуміла в значній своїй частині переорієнтуватися з романтизованого українофільства на модерну верству суспільства, відкрити до сприйняття авангардних ідей та інтелектуалізації культури» (Жулинський, 2011, с. 5). Це створило передумови для активізації суспільного життя та формування національної свідомості в українському середовищі. Носієм ідеології та рушієм таких змін виступила інтелігенція, переважно світська, що перебувала в той час на стадії формування як верства (Галушко, 2019, с. 202). Як справедливо зазначає О. Рубльов, у соціально-

історичній генезі інтелігенції це стало переломним етапом, а головними рисами її розвитку виступили: по-перше, стрімке кількісне зростання; по-друге, поступова зміна соціальних джерел формування, демократизація її складу (феномен різночинної інтелігенції); по-третє, колосальне зростання впливу в суспільно-політичному житті; по-четверте, її оформлення у специфічну, окрему верству; по-п'яте, і це було найістотнішим, почала інституціоналізуватися традиція духовної опозиційності до держави (Рубльов, 2005, с. 512).

Приблизно з початку 60-х рр. XIX ст. в українській мові почало вживатися слово «інтелігенція» у його сучасному значенні, а в літературу воно було введено у 1868 р. російськими публіцистами М. Шелгуновим, П. Ткачевим і М. Михайловським. Хоча інтелігенція як соціальна верства виникла на теренах Польщі після втрати її державності наприкінці XVIII ст. за підсумками трьох поділів її території Росією, Австрією та Пруссією. До її появи призвели ідеологічний і соціальний тиск, обмеження свободи й насадження власних цінностей, у тому числі з боку російського царизму (Кеневич, 2011, с. 135). Україна також може претендувати на статус батьківщини поняття «інтелігенція», адже в літературу його ввів її уродженець В. Даль у «Толковому словнику», визначивши як розумну, освічену, розумово розвинуту частину жителів (Даль, 1881, с. 44). У розумінні М. Головатого, «інтелігенція – розуміючий, розумний, суспільний прошарок людей, які мають спеціальні знання в галузі науки і культури і професійно займаються переважно розумовою, творчою працею» (Головатий, 2005, с. 338).

Разом з тим, «інтелігенція чи не найбільш глибоко відчуває (та пропускає через себе) соціальну несправедливість, народну незадоволеність» (Косенко, 2010, с. 38, 39). Новою рисою соціальної природи української інтелігенції в той період стало помітне збільшення її авторитету та впливу на всі сфери суспільного життя. Саме тому її культурним розвитком визначається міра культури народу (Славинский, 1991, с. 416). В цей час, за академіком М. Жулинським, відбувається консолідація національно свідомих митців задля формування нової художньо-образної системи української культури, її форм, видів і жанрів (Жулинський, 2010, с. 9).

Формування й становлення світоглядних цінностей науково-педагогічної, освітньої, літературної, мистецької та іншої інтелігенції, котра об'єднала вихідців із дворянства, духовництва і різночинства, відбулося під впливом різноманітних чинників (Світленко, 2007, с. 110). Специфіка періоду 60-х рр. XIX – перших десятиліть XX ст. полягала у тому, що формування української інтелігенції на теренах Правобережжя відбувалося, з одного боку, в умовах імперської політики зросійщення, що проводилася під пильним оком жандармів і поліції; з іншого – в умовах гострої конкуренції польськоцентристської схеми історичного процесу і, власне, специфічної української.

Окрім того, ринкова економіка та пов'язана з нею індустріалізація вимагали висококваліфікованих фахівців, здатних забезпечити потреби вільного ринку. В той період здобуті знання та освіта інтелігенції перетворюються на товар і засіб існування для неї. Саме тоді інтелігентами стали називати освічених людей, зайнятих інтелектуальною діяльністю (Шип, 1991, с. 5). У масовій свідомості остаточно склався соціально-психологічний тип інтелігента, який своїм одягом, манерами, поведінкою, культурними потребами, способом життя і джерелами існування відрізнявся від інших верств. Якщо, за висновком М. Поповича, перша половина XIX ст. була ще добою природознавців старого типу (Попович, 1998, с. 448), то в другій половині, зокрема, починаючи з 60-х рр., дедалі більшу роль у культурі та суспільному житті стала відігравати гуманітарна інтелігенція, впливаючи на загальні умонастрої суспільства. Перефразовуючи Д. Антоновича, наголосимо, що «чим більше різних впливів культурних сприймала, вбирала в себе, перетворювала і розвивала їх далі інтелігенція, тим народ ставав культурнішим» (Українська культура, 1993, с. 21).

Формування інтелігенції на території Правобережної України мало певні особливості, оскільки вона вирізнялася серед інших українських територій як загальною кількістю населення, так і великою етнонаціональною строкатістю. Зокрема, у 1913 р. в Київській губернії проживало 4792,5 тис. осіб, у Волинській – 4189 тис. і в Подільській – 4057,3 тис. За цим показником губернії Правобережжя займали, відповідно, перше, друге та третє місця серед українських губерній, населення яких загалом складало 32638,6 тис. осіб (Рєєнт, & Сердюк, 2011, с. 46). П. Батюшков, справедливо писав: «Цілісність місцевого, російського (тобто українського) населення порушено вторгненням іноземців, переважно поляків та євреїв, пізніше німців і чехів, які в деяких місцевостях зайняли домінуюче становище над туземним, «російським» населенням чи то за суспільним значенням, як поляки, чи то за промисловістю і торгівлею, як євреї, чи то за упорядкуванням сільського господарства, як німці і чехи» (Батюшков, 1888, с. 287).

Тривале перебування регіону в складі Речі Посполитої зумовило потужний вплив польської меншини на всі сфери суспільного життя. Це відбилося на всіх аспектах народного життя, в тому числі тієї частини суспільства, під якою ми розуміємо інтелігенцію. Саме польська національна мобілізація на території регіону спричинила національну мобілізацію в українському середовищі і запустила процеси українського націєтворення. Мабуть, найбільше було зроблено представниками «української школи» в польській літературі, яка ще з 30-х рр. XIX ст. вперше побачила і відкрила для себе і європейської цивілізації світ України зі своєю історією, культурою, самобутністю та ментальністю (Баженова, 2009, с. 347). Вона представлена в польській літературі відомими класиками польської

поезії і прози А. Мальчевським, Ю. Словацьким, М. Гославським, С. Гощинським, Ю.-Б. Залеським, Ю. Крашевським, Ю. Ролле, Л. Словінським та іншими діячами, які так чи інакше були пов'язані своїм життям з Україною і в силу своїх можливостей відстоювали та популяризували свій народ й його право на існування та свободу (Баженова, 2009, с. 4).

Кількісному зростанню і якісному становленню української інтелігенції сприяло відкриття на території України, зокрема її Правобережжя, нових закладів вищої освіти, насамперед Київського (1834 р.) університету. При ньому, згідно статуту 1833 р., функціонував педагогічний інститут, метою діяльності якого була «освіта вчителів для гімназій і повітових учителів Київського навчального округу» (Павко, 2010, с. 105). Хоча мережа закладів вищої освіти в Україні загалом і Правобережній зокрема не встигала за потребами суспільства у висококваліфікованих фахівцях, вона все таки повільно розширювалася. Відтак, на початку XX ст. (1905–1907 рр.) у 27 закладах вищої освіти Наддніпрянщини, у тому числі в трьох університетах – Харківському, Київському, Новоросійському – навчалось понад 35 тис. студентів. Гуманітарну інтелігенцію готували не лише університети, доступ до яких був обмежений, а інтелектуально-політичне життя було строго контрольованим (Бовуа, 2020, с. 713), але й консерваторії в Києві та Одесі (1913 р.), жіночі медичні інститути в Києві (1908 р.) і Харкові (1910 р.), комерційний інститут у Києві (1908 р.), жіночий Фребелівський інститут в Києві (1908 р.), відкриті в університетських містах вищі жіночі курси з різними відділеннями (Бондар, 2010, с. 41, 42), а також нові вчительські освітні заклади, місцем функціонування яких постають повітові міста (Прищепа, 2019, с. 432). Підготовкою кадрів православних священників і учительських кадрів займались реорганізована в 1819 р. Київська духовна академія і створені в усіх дев'яти українських губерніях духовні семінарії.

Практично всі представники гуманітарної інтелігенції Правобережжя, як і загалом Наддніпрянщини, здобували вищу освіту в університетах, створених на споконвічних українських землях, але не призначались для освіти українців (Вища освіта, 2005, с. 32). Іншими словами, вони були «продуктом» імперської освітньої системи з усіма її вадами та перевагами. Світоглядні переконання, соціальні орієнтири та погляди українських інтелігентів були сформовані поколінням вчителів, на яких впливали, з одного боку, русифікаторські прагнення імперської адміністрації, а з іншого – волелюбний дух класичних університетів, який панував у них.

Винятково важливою рисою цієї спільноти, властивою для пореформеного періоду, стало розширення соціальних джерел її формування. Внаслідок цього вона починає бути поліетатною, поліетнічною та поліконфесійною. Підкреслимо, що становість була головною особливістю інтелектуального прошарку Російської імперії: до

середини XIX ст. слова «дворянин» та «інтелігент» часто розглядалися як синоніми. Ключовим аспектом перетворення станового, заснованого на статусі і привілеях, суспільства в суспільство загальної рівності, було звільнення селянства 1861 р. від кріпацтва. На думку західного дослідника Дж. Блюма, до 1914 р. «спадкові стани» були витиснені «класами», що визначалися спільними інтересами та місцем в економічному житті, а потрясіння Першої світової війни було достатньо, щоб остаточно поховати «останні істотні залишки старого порядку речей» (Беккер, 2004, с. 6). Процес руйнації становості інтелігенції в Україні відбувався досить болісно, оскільки царизм, починаючи з 1870-х рр., реалізовував курс на контрреформи. До університетів, наприклад, почали приймати лише тих, хто закінчив класичні гімназії.

Протягом всього століття прошарок інтелігенції залишався одним із найменш чисельних соціально-професійних верств. За даними Л. Кожухар, у Наддніпрянській Україні наприкінці XIX ст. розумовою працею займалося близько 13 тис. осіб, 57,8 % з яких працювало в місті та 42,2 % – у селі. Частка жінок у складі інтелігенції тоді становила біля 16 % (Кожухар, 2013, с. 87). Дані перепису населення 1897 р. засвідчують, що в підросійській Україні чисельність всіх, хто займався адміністративною, судовою, лікарською, санітарною й виховною діяльністю, здійснював громадську й стану службу, провадив приватну юридичну практику, служив у поліції, працював у науковій, літературній й мистецькій сфері, становила 134352 особи. Серед них найчисленніший загін складали педагоги – 49,6 тис., або майже 36,9 %; медики – 24,6 тис. чи більше 18,2 %. Науковців, літераторів і митців було 4,8 тис. осіб, тобто близько 3,6 %. Частка цих фахівців у загальній масі працюючого населення Правобережної України становила 2 % (серед українців – 0,5 %) (Рубльов, 2005, с. 513), тоді як потенціал міської інтелігенції, тобто грамотних мешканців міст регіону склав близько 43 % (Первая всеобщая перепись, 1904, с. IX).

Науково-педагогічна інтелігенція, що працювала в Україні після 60-х рр. XIX ст., нараховувала близько 1000 осіб: у Харківському університеті працювало 341 викладачів, у Київському – 171, в Одеському – 143, в Ніжинському історико-філологічному інституті – 49 (Шип, 1991, с. 24). Цей загін не тільки забезпечував підготовку фахівців із багатьох галузей народного господарства, але й займався науковими студіями, бо ж до 1917 р. в підросійській Україні не було наукових установ, котрі не були пов'язані з освітньою сферою (за винятком Академії наук, яка мала для цього власний кадровий потенціал). За підрахунками Ю. Курносова, ще біля 4,8 тис. осіб наприкінці XIX ст. можна було віднести до творчої інтелігенції (Курносов, 1994, с. 42).

У зв'язку з тим, що інтелігенція регіону мимоволі змушена були служити інтересам чужої московської чи польської культури, немало її представників

весь свій талант і працю віддавали цим культурам. Разом з тим, тоді, коли «українська інтелігенція та університетська молодь під впливом школи й оточення захоплювалися чужими, часто навіть ворожими українству ідеологіями, жертвували для них не тільки свою працю і гроші, але навіть і життя, серед спольщеної шляхти Правобережної України продовжувався рух на поворот до українства» (Верига, 1996, с. 309). В цьому плані варто назвати хоча б В. Б. Антоновича і Т. Рильського. З іншого боку, мистецьку діяльність багатьох українських письменників, поетів, музикантів, представників багатьох інших творчих професій, царизм почав розглядати як небажану через «малоросійські тенденції» в їх творчості. 1862 р. були заслані до Сибіру А. Стронін, В. Лобода, В. Португалов, В. Щелкан, А. Кониський та ін. (Шип, 1991, с. 85). За високу національну свідомість змушені були залишити Київський університет талановиті вчені В. Тарасенко і П. Тутковський. У 1901 р. 183 студенти Київського університету – найактивніші учасники політичного руху – були віддані в солдати (Сарбей, 1999, с. 233, 253). Ганебною рисою російської імперської політики, яка свідчила про пряме порушення національних прав українців, стала заборона видання рідною мовою навчальної літератури (1863 р.), ввіз з-за кордону україномовної літератури, друк художніх творів, заборона театральних вистав українською мовою та, навіть, нотних текстів (1876 р.).

Тому, мабуть, найважливішою особливістю української інтелігенції XIX ст. був культурологічний вибір – до якого берега пристати? З одного боку, можливість ідентифікації з російською імперською культурою, що передбачало незрівнянно кращі перспективи соціального та економічного існування для себе і своїх родин; з іншого – залишатися в річищі поступу української нації, що включало в себе категоричну опозиційність до влади, постійну загрозу репресій і, зрештою, сумнівні можливості професійної та творчої самореалізації. Другий шлях обрали лише ті, хто мав міцну волю, стійкі переконання та душевну енергію, здатну протистояти політичній асиміляції. Український меценат, громадський і культурний діяч кінця XIX – початку XX ст. Є. Чикаленко, який фінансував видання газети «Рада», підтримував матеріально українських письменників, приходив у відчай через нестачу власних фінансових можливостей для підтримки української справи, а перманентні обшуки та поліцейський тиск забирали сили і підривали здоров'я. Описуючи свій психологічний стан після чергового обшуку 1909 р., він написав у щоденнику: «Трус цей не знервував мене зовсім, досадно тільки: почуваєшся таким приниженим, беззахисним, ображеним» (Винарчук, 2019, с. 80).

Сучасні дослідники К. Бичко та І. Бичко справедливо підкреслюють, що найбільше на інтелігенцію вплинули непрості соціально-історичні реалії, пов'язані з колонізацією і русифікацією України та утвореному на цьому ґрунті «комплексу

меншовартості» (Бичко, & Бичко, 1997, с. 14). Так само, як для російського інтелігента обов'язковим було непримириме, радикальне неприйняття як мінімум, самодержавства, а, як максимум, уварівської тріади, так для українського інтелігента обов'язковим було прагнення до національного і державного творення на власній землі. За умови відсутності такого прагнення, задекларованого в творах, життєвій позиції чи вираженого іншим чином, та чи інша особистість не могла себе позиціонувати в якості українського інтелігента. Тут особливо підкреслимо, що насильство з боку влади чи соціальних груп, котрі ініціюють соціальні трансформації, спрямовано, передусім, на певні соціальні спільноти і групи, визнані цим суб'єктом насильства основними перешкодами, гальмом змін (Слюсар, 2009, с. 181). Зважаючи на це, поняття інтелігенції в той період було більше психологічною, а не соціальною характеристикою.

Найбільшою освіченістю в регіоні відзначалася польська спільнота. Якщо серед українців Правобережжя за переписом 1897 р. частка письменних склала 10,3 (у Подільській губернії – 10,7, Київській – 11,8 і Волинській – 9,4) (Сірополко, 2001, с. 358), то серед поляків тільки 16 % не вміло це робити. Характерним явищем для польських родин була домашня освіта, а діти заможних поляків часто продовжували навчання у кращих європейських університетах. В університеті Святого Володимира 1837 р. навчалось 264 студенти, з них 165 (62,5 %) були поляками, в 1861 р. – відповідно 830 і 401 (48,3 %) (Бовуа, 1996, с. 276–277). Поляки відігравали провідну роль у більшості громадських товариств Правобережної України, хоча їхніми головами з політичних міркувань, обирали, як правило, росіян. Вони складали помітну більшість у керівному складі та мали суттєву кількість з-поміж членів таких організацій (Баженова, 2017, с. 205). Ставлення до поляків у Російській імперії часто було упередженим і недовірливим й визначалося багатьма задокументованими обмеженнями та неофіційними приписами і настановами.

У Правобережжі поляки часто докладали значних зусиль до підготовки і виховання української інтелігенції. Побачивши, що зі звільненням селян від кріпосної залежності та з підвищенням їх добробуту поміщики втрачали свій вплив і владу, вони стали залучати просте населення до польської освіти. З цією метою комітет Товариства сприяння навчанню польському народу, що виник наприкінці 50-х рр. XIX ст., засновував народні школи з польськими вчителями і мовою викладання. В них спеціальна увага приділялася вивченню південноросійської (української) мови із застосуванням польської азбуки. З свого боку, російський уряд, щоб не допустити ополячення українців, також став виявляти більше турботи до стану освіти місцевих мешканців і зменшення шкідливості польського впливу (Подолья, 1891, с. 253–254, 264).

Іншою особливістю регіону була значна кількість

єврейського населення, оскільки Правобережна Україна входила до смуги єврейської осілої. 1882 р. на її теренах проживало 1048335 євреїв: 289920 – на Волині, 339557 – на Київщині і 418858 – на Поділлі, що складало відповідно 14,9, 14,6 й 18,7 % усього населення (Бовуа, 1998, с. 296). Євреї перебували під постійним контролем і тиском імперського режиму. Серед багатьох заборон, які поширювалися на них, було також обмеження в отриманні освіти. Для цього було впроваджено т. зв. «відсоткову норму» прийому євреїв у середні та вищі навчальні заклади, яка діяла з 1887 р. В смугі осілої вона становила 10 %, поза нею – 5 % і в обох столицях імперії – 3 %. Щоправда, після революції 1905–1907 рр. вона фактично втратила чинність. Так, у 1906–1907 навчальному році «особи юдейського віросповідання» становили 20 % студентів Київського університету Св. Володимира та Київського політехнічного інституту. Тому 16 вересня 1908 р. царат знову її ввів спеціальним законом. 11 березня 1911 р. Микола II затвердив постанову Ради міністрів про поширення відсоткової норми на тих євреїв, які складали іспити екстерном (Гаухман, 2011, с. 146).

Сучасний дослідник М. Гаухман пише про появу на території імперії т. зв. російсько-єврейської інтелігенції – прошарку російської інтелігенції єврейського походження. Так, акультурація євреїв була метою діяльності Товариства поширення просвіти між євреями в Росії (ТПЄ), засноване у Санкт-Петербурзі 1863 р. (Гаухман, 2011, с. 147). Між тим, місцеве єврейство для української інтелігенції було певною мірою прикладом взаємодопомоги, прагнення до освіти, підприємливості, незалежності від державних інституцій та інших позитивних якостей, вироблених протягом тривалого періоду життя в умовах утисків з боку різних титульних націй.

Тут підкреслимо три важливих тези. По-перше, формування інтелігенції в Правобережжі і загалом в українських землях, як і модерної української нації, відбулося в межах двох європейських імперій, які поволі перетворювалися з династичних патримоніальних держав Романових і Габсбургів, котрі володарювали «з ласкавості Божої», на модерні бюрократичні держави з раціональним типом легітимації влади. По-друге, воно вирізнялося вкрай болісною емансипацією від Російської імперії. По-третє, наприкінці XIX ст. українська інтелігенція регіону, як і всі українські інтелектуали, за словами З. Когута, «звільнилися від зв'язку з Росією, твердячи, що Україна відрізняється від неї у всіх аспектах: у мові, літературі, культурі, історії та політиці. Це було ознакою народження модерного українського націоналізму, який уже не припускав співіснування різних ідентичностей. Визнавши себе українцями, націоналісти вже не мали можливості бути росіянами» (Когут, 2004, с. 165). Тим більше, що представники російської інтелігенції своєю літературою брали участь у загарбаннях, «впроваджуючи на завойованих територіях наратив своєї присутності і витісняючи з цих територій їхню власну історію та письменство»

(Томпсон, 2008, с. 19).

На становлення інтелігенції мав істотний вплив економічний чинник. Географічне розташування Правобережної України, яка межувала з Австро-Угорською імперією (її українськими землями), сприяло проникненню на її терени окремих рис, притаманних західно-європейській (насамперед, німецькій і польській) промисловості. В дореформений період тут відчувався сильний вплив європейської промислової техніки, активно діяв західний торговельний капітал. Іншими складовими цього процесу були широка міграція німецьких і польських ремісників й поява іноземного купецтва. Ці чинники протягом першої половини XIX ст. помітно стримували проникнення через Лівобережну Україну російського господарського впливу. (Оглоблин, 1925, с. 99).

Перебуваючи загрозою для свого існування, український етнос спромігся виробити в собі нову ментальну рису – інтелігентність, яка, а) постала як форма пасивного супротиву етнотерористичним тенденціям; б) як засіб збереження самобутності. Наділені особистісною свідомістю селяни з розвинутою релігійною складовою й гармонійним поєднанням із природою відігравали важливу роль у житті громади, створюючи в її складі особливу – народну інтелігенцію. Саме зусиллями представників в роки революцій і селянських бунтів були збережені для нащадків панські палаци, колекції картин, бібліотеки (Кіндратець, 2009, с. 53).

Основою промисловості Правобережної України на середину XIX ст. стає цукроваріння та гуральництво. Всього на її теренах на початку 90-х рр. XIX ст. працювало 116 цукрових заводів і фабрик. Із них 70 були приватними і 46 належали акціонерним товариствам. Найбільші та найкраще обладнані цукрозаводи належали родинам Потоцьких (чотири), Бобринських (чотири), а також І. Щенявському, К. Сулятицькому та І. Преснухину (Сахароваренное производство, 1892, с. 3). За рівнем устаткування та обсягами виробництва цукроварні регіону не поступалися іноземним і були гордістю тогочасної харчової промисловості. Показово, що серед адміністраторів цукрових заводів було найбільше осіб із вищою освітою – 27 %. До того ж, 23,47 % із них здобули освіту за кордоном. 22,8 % адміністрації всіх цукроварень імперії Романових становили представники т. зв. «руської» народності (під ними розумілися українці і росіяни), 25,8 % становили поляки і 28,1 % – євреї. Закон, який дозволив останнім брати в оренду або наймати посади управителів заводів і фабрик, які перебували в маєтках західних губерній імперії, з'явився лише 8 грудня 1867 р. Фактично, він був викликаний тим, що на цій території багато промислових і торговельних закладів знаходилося в руках євреїв, «а поза їх середовищем практично неможливо знайти людей, здатних керувати млинами і заводами, оскільки для цього потрібно певні технічні знання та навички», – як зазначалося в доповіді однієї з губернських комісій

з єврейського питання, що діяла на Київщині в 1884 р. (Труды губернских комиссий, 1884, с. 436). Серед директорів цукроварень переважаючи більшість становили поляки – 42,5 %, українці і росіяни разом – 20,7 % і євреї – 13,27 % (Толпыгин, 1908, с. 90).

Наприкінці XIX – на початку XX ст. в Правобережній Україні швидкими темпами утворюються громадські організації, покликані захистити інтереси працівників і дрібних виробників. Їх керівництво та більшість членів цілком підходять під визначення «інтелігенція», оскільки діяльність таких інституцій була пов'язана з певним освітнім і культурним рівнем. Так, у Києві в 1911 р. відбувся спеціальний з'їзд, куди було запрошено чимало компетентних фахівців, пов'язаних із розвитком кустарної і ремісничої справи. Підсумком його роботи стало ухвалення рішення створити мережу ремісничих навчальних закладів, потрібних для правобережного краю (Держархів Київської області, Ф. 1239, Оп. 34, Спр. 84, Арк. 4). Часто такі об'єднання ставали «школою виховання національної самосвідомості і прикладом служіння інтересам українського народу» (Сарбей, 1999, с. 249). За кількістю їх членів і питомою вагою населення, охопленого кооперацією, Правобережжя посідало перше місце серед регіонів імперії. Особливо зросло число подібних організацій після 1905 р. За цим показником Київська та Подільська губернії займали, відповідно, перше та друге місця в Російській державі (Гайдай, 1977, с. 100).

Висновки.

Формування інтелігенції Правобережної України в 60-х рр. XIX – перших десятиліттях XX ст. відбувалося в координатах і цінностях Російської імперії під впливом передусім таких чинників:

1. Географічний: прикордонне розташування краю та тривале його перебування в складі Речі Посполитої призвело до помітного «західного» впливу на всі аспекти народного життя. Місцева інтелігенція мала змогу, не залишаючи батьківщини, спілкуватися з представниками багатьох країн Центральної і Західної Європи. Соціально-економічний і культурний вплив Російської імперії, порівняно з іншими регіонами Наддніпрянщини, тут був набагато меншим.

2. Етнонаціональний чинник, який полягав у тому, що Правобережжя вирізнялося найбільшою етнічною строкатістю, завдяки чому прошарок інтелігенції формувався на поліетнічній, поліконфесійній,

полістановій і соціокультурній основі, в умовах становлення та консолідації української нації, що супроводжувалася активізацією національного руху. Це проявилось в наповненні простору багатьма мовами, символами, нормами, засобами спілкування і діяльності тощо. Наявність великої кількості поляків і євреїв із порівняно високим освітнім рівнем слугувала прикладом служіння власному народові для української інтелігенції.

3. Господарсько-економічний чинник, який полягав у швидкому розвитку капіталізму та капіталістичного ринку після селянської реформи 1861 р., що призвело до швидких змін у всіх царинах народного життя Правобережної України. Промисловий переворот спричинив істотні зміни в освітній і культурній сферах, що неминуче підвищило значення інтелігенції. Крім того, на шляху становлення й розвитку гуманітарна інтелігенція наштовхнулася на необхідність подолання регіоналізму, провінційності і колоніальних наслідків.

Незалежно від національного походження серед представників промислової і торговельної буржуазії, яка швидко чисельно зростала та зміцнювала свої позиції як соціальна верства, дедалі ширше втілювались ідеї соціального партнерства, коли не тільки власники, а й службовці та прикажчики підприємств виявляли зацікавлення в зростанні останніх і спільно працювали для цього. Через це у регіоні, як і в усій Наддніпрянській Україні, набували дедалі більшої активності демократичні процеси, зростання національної свідомості та закономірне висунення вимог розбудови власної держави, здатної забезпечити гідне життя її народу в умовах індустріального суспільства, захищати його політичні і соціальні інтереси та культурну самобутність.

Найважливішим надбанням місцевої гуманітарної інтелігенції в історичному поступі України 60-х рр. XIX – перших десятиліть XX ст. стало те, що, поряд із виконанням її своїх професійних і культурно-мистецьких функцій в суспільстві кристалізувалися сили національного самоусвідомлення та національної громадянськості. Завдяки цьому набувало сили і впливу обґрунтування історичного права українського народу як самостійної нації на власну свободу і державність. Проте цей процес не був завершений, українська інтелігенція не витримала викликів революційної доби, а революція зазнала поразки.

БІБЛІОГРАФІЧНІ ПОСИЛАННЯ

- Баженова С. Е. Від романтизму до реалізму. «Українська школа» в польській літературі 20–90-х років XIX ст.: етапи діяльності, історія України в творчості її представників. Кам'янець-Подільський : ФОП Сисин О. В., 2009. 400 с.
- Баженова С. Е. Поляки в легальних громадських організаціях України XIX – початку XX ст. Освіта, наука і культура на Поділлі. Збірник наукових праць. Кам'янець-Подільський : Оіюм. 2017. № 24. С. 197–207.
- Батюшков П. М. Волинь. Исторические судьбы Юго-Западного края. Санкт-Петербург : Тип. Тов-ва «Общественная польза», 1888. 430 с.
- Беккер С. Миф о русском дворянстве: Дворянство и привилегии последнего периода императорской России. Москва : Новое литературное обозрение, 2004. 344 с.
- Бичко А. К., Бичко, І. В. Феномен української інтелігенції (Спроба екзистенціального аналізу). Дрогобич : Коло, 1997. 115 с.
- Бовуа Д. Битва за землю в Україні 1863–1914. Поляки в соціо-етнічних конфліктах. Київ : Критика, 1998. 334 с.
- Бовуа Д. Трикутник Правобережжя: царат, шляхта й народ. 1793–1914 рр. Пер. з фр. З. П. Борисюк. Київ : ТОВ «Вид-во «Кліо», 2020. 872 с.
- Бовуа Д. Шляхтич, кріпак, ревізор. Польська шляхта між царизмом та українськими масами (1831–1963). Київ : ІНТЕЛ, 1996. 409 с.
- Бондар М. П. Українська культура на переломі епох (кінець XIX – 1920) // Історія української культури. У п'яти т. Т. 5. Кн. 1: Українська культура XX – початку XXI століть. Київ : Наук. думка. 2010. С. 23–111.
- Верига В. В. Нариси з історії України (кінець XVIII – початок XX ст.). Львів : Світ, 1996. 447 с.
- Винарчук Т. В. Українська інтелігенція: вибір ідентичності наприкінці XIX – на початку XX ст. Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету. 2019. № 52. С. 77–84.
- Вища освіта в Україні : навч. посіб. / за ред. В. Г. Кременя, С. М. Ніколаєнка та ін. Київ : Знання, 2005. 327 с.
- Гайдай Л. І. Роль кооперації у розвитку капіталізму в сільських господарствах Правобережної України (1906–1914 рр.). Укр. іст. журн. 1977. № 4. С. 100–106.
- Галушко К. Ю. Українські землі у складі Російської та Габсбурзької імперій. Енциклопедія історії України. Т. «Україна – українці». Кн. 2. Київ : Наук. думка. 2019. С. 180–223.
- Гаухман М. Російська національна політика на Правобережній Україні (1905–1914 рр.): чотири національні проекти в одному політичному просторі. Дриновський збірник, 2011. №IV. С. 141–150. URL: http://archive.nbuv.gov.ua /portal/Soc_Gum/drzb/2011_4/Gauhman_M.pdf.
- Даль В. И. Толковый словарь живого великорусского языка: В 4 т. [В. И. Даль. 2-е изд., испр. и значит. умноженное по рукописи автора]. Санкт-Петербург – Москва : М. О. Вольфа, 1881. Т. 2 : И–О. 807 с. URL: <https://viewer.rusneb.ru/ru/rsl01003895332?page=53&rotate=0&theme=white>.
- Даниленко С. Українська інтелігенція в русі за національно-культурне відродження (др. пол. XIX – поч. XX ст.). Укр. іст. збірник. 2013. № 16. С. 119–130.
- Єфремов С. Історія українського письменства. Київ : Femina, 1995. 685 с.
- Жулинський М. Г. Передмова / Українська культура на переломі епох (кінець XIX – 1920). Історія української культури. У п'яти т. Т. 5. Кн. 1: Українська культура XX – початку XXI століть. Київ : Наук. думка. 2011. С. 5–20.
- Зайцева З. І. Український науковий рух: інституціональні аспекти розвитку (кінець XIX – початок XX ст.): монографія. Київ : КНЕУ, 2006. 368 с.
- Касьянов Г. В. Українська інтелігенція на рубежі XIX – XX ст.: соціально-політичний портрет. Київ : Либідь, 1993. 176 с.
- Кеневич Я. Интеллигенция и империя. Ab Imperio. 2011. № 1. С. 131–162.
- Кіндратець О. Українська інтелігенція і влада. Політичний менеджмент. 2009. № 2. С. 46–55.
- Когут З. Коріння ідентичності. Студії з ранньомодерної історії України. Київ : Критика, 2004. 351 с.
- Кожухар Л. Український інтелігент другої половини XIX – початку XX століття: крізь призму приватного життя. Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. Серія : Історія. 2013. № 1. С. 86–100.
- Косенко В. Д. Феномен інтелігенції: історичні етапи становлення. Вісник Національного технічного університету України «Київський політехнічний інститут імені Ігоря Сікорського». Філософія. Психологія. Педагогіка. Київ : НТУУ «КПІ». 2010. № 5. С. 35–39.
- Курносов Ю. Нариси історії української інтелігенції (перша половина XX ст.). Київ : Ін-т історії України АН України, 1994. Кн. I. 137 с.
- Оглоблин А. П. Очерки истории украинской фабрики. Предкапиталистическая фабрика. Киев : Госиздат Украины, 1925. 235 с.
- Павко А. І. Загальні риси й особливості підготовки педагогічних кадрів в університетах України у XIX – на початку XX ст. Український історичний журнал. 2010. № 4. С. 99–115.
- Первая всеобщая перепись населения Российской империи 1897 г. Санкт-Петербург : Изд. Центр. стат. ком. МВД, 1904. Т. XVI: Киевская губерния, 6, XII. 287 с.
- Подолія. Историческое описание с высочайшего соизволения издано при МВД П. Н. Батюшковым. Санкт-Петербург : Тип. Тов-ва «Обществ. Польза», 1891. 100 с.
- Політологічний словник : навч. посіб. для студ. вищ. навч. закл. / за ред. М. Ф. Головатого та О. В. Антонюка. Київ : МАУП, 2005. 792 с.
- Поліщук Ю. Соціокультурні трансформації в Україні наприкінці XIX – на початку XX ст. Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса. 2016. Вип. 3–4 (83–84). С. 391–408.
- Попович М. В. Нарис історії культури України. Київ : АртЕк, 1998. 728 с.

- Прищеп О. П. «Місця зустрічі»: культурне довкілля міст Правобережної України (кінець XVIII – початок XX ст.): монографія. Рівне : М. Дятлик, 2019. 688 с.
- Рєсєнт О. П., Сердюк О. В. Сільське господарство України і світовий продовольчий ринок (1861–1914 pp.). Київ : Ін-т історії України НАН України, 2011. 365 с.
- Рубльов О. С. Інтелекція українська. Енциклопедія історії України : В 5 т. / редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. Київ : Наук. думка. 2005. Т. 3 : Е–Й, С. 511–515.
- Сарбей В. Г. Національне відродження України. Київ : Видавничий дім «Альтернативи», 1999. 336 с.
- Сахароваренное производство в Подольской губернии. Подольские губернские ведомости (г. Каменец-Подольск). 1892. № 87. С. 3–4.
- Світленко С. І. Народництво в Україні 60–80-х років XIX століття: Теоретичні проблеми джерелознавства та історії. Дніпропетровськ : Навчальна книга, 1999. 240 с.
- Світленко С. І. Світ модерної України кінця XVIII – початку XX століття : Зб. наук. праць. Дніпро : Герда, 2007. 460 с.
- Сірополько С. Історія освіти в Україні. Київ : Наук. думка, 2001. 912 с.
- Славинский М. А. Русская интеллигенция и национальный вопрос. Вехи; Интеллигенция в России: Сб. ст. 1909–1910 / сост., коммент. Н. Казаковой; предисл. В. Шелохаева. Москва : Мол. гвардия, 1991. С. 406–418.
- Слюсар В. Н. Интеллигенция как объект насилия в период трансформации общества. Современная интеллигенция: проблемы социальной идентификации: сборник научных трудов: в 3 т. / отв. ред. И. И. Осинский. Улан-Удэ : Изд-во Бурятского государственного университета. 2012. Т. 1. С. 181–189.
- Толпыгин М. А. Ежегодник сахарной промышленности Российской империи за 1906–1907 гг. Киев : Тип. «Петр Барский», 1908. 370 с.
- Томпсон Е. М. Трубадури імперії. Російська література і колоніалізм / пер. з англ. М. Корчинської. Київ : Вид-во Соломії Павличко «Основи», 2008. 368 с.
- Труды губернских комиссий по еврейскому вопросу. Санкт-Петербург : Тип. МВД, 1884. (Ч. II). 1382 с.
- Українська культура: Лекції за редакцією Дмитра Антоновича / упор. С. В. Ульяновська; вст. ст. І. М. Дзюби; пер. сл. М. Антоновича; додат. С. В. Ульяновської, В. І. Ульяновського. Київ : Либідь, 1993. 592 с.
- Шинкарук В., Бистрицький, Є. Феномен української культури: методологічні засади осмислення. Київ : Фенікс, 1996. 477 с.
- Шип Н. Интеллигенция на Украине (XIX в.): Историко-социологический очерк. Киев : Наук. думка, 1991. 172 с.
- Шмагало Р. Т. Мистецька освіта в Україні середини XIX – середини XX ст. структурування, методологія, художні позиції. Львів : Українські технології, 2005. 528 с.

REFERENCES

- Antonovych, D. (1993). *Ukrainska kultura: Leksii za redaktsiieiu Dmytra Antonovycha* [Ukrainian Culture: Lectures Edited by Dmytro Antonovych]. Kyiv: Lybid.
- Batiushkov, P. M. (1888). *Volyn. Ystorycheskye sudby Yuho-Zapadnoho kraia* [Volyn. Historical Destinies of the South-Western Region]. Sankt-Peterburh: Typ. Tovaryshchestva «Obshchestvennaia polza».
- Bazhenova, S. E. (2009). *Vid romantyzmu do realizmu. «Ukrainska shkola» v polskii literaturi 20–90-kh rokiv XIX st.: etapy diialnosti, istoriia Ukrainy v tvorchosti yii predstavnykiv* [From Romanticism to Realism. "Ukrainian school" in Polish Literature of the 20–90s of the XIX Century: Stages of Activity, History of Ukraine in the Works of its Representatives]. Kamianets-Podilskyi : FOP Sysyn O. V.
- Bazhenova, S. E. (2017). *Poliaky v lehalnykh hromadskykh orhanizatsiakh Ukrainy XIX – pochatku XX st.* [Poles in Legal Public Organizations of Ukraine in the XIX – early XX Centuries]. *Osvita, nauka i kultura na Podilli. Zbirnyk naukovykh prats. Kamianets-Podilskyi: Oium*, 24, 197–207.
- Bekker, S. (2004). *Myf o russkom dvorianstve: Dvorianstvo y pryvylehy poslednego peryoda ymperatorskoi Rossyy* [The Myth of the Russian Nobility: The Nobility and the Privileges of the Last Period of Imperial Russia]. Moskva: Novoe lyteraturnoe obozrenye.
- Bondar, M. P. (2010). *Ukrainska kultura na perelomi epokh (kinets KhKh – 1920)* [Ukrainian Culture at the Turn of the Epochs (End of the XIX – 1920)]. *Istoriia ukrainskoi kultury. U piaty t. T. 5. Kn. : Ukrainska kultura XX – pochatku XXI stolit. Kyiv: Nauk. dumka*, 23–111.
- Bovua, D. (1996). *Shliakhtych, kripak, revizor. Polska shliakhta mizh tsaryzmom ta ukrainskymy masamy (1831–1963)* [Nobleman, serf, auditor. Polish nobility between tsarism and the Ukrainian masses (1831–1963)]. Kyiv : INTEL.
- Bovua, D. (1998). *Bytva za zemliu v Ukraini 1863–1914. Poliaky v sotsio-etnichnykh konfliktakh* [Battle for land in Ukraine 1863–1914. Poles in socio-ethnic conflicts]. Kyiv : Krytika.
- Bovua, D. (2020). *Trykutnyk Pravoberezhzhia: tsarat, shliakhta y narod. 1793–1914 rr.* [Triangle of the Right Bank: the tsar, the nobility and the people. 1793–1914]. Per. z fr. Z. P. Borysiuk. Kyiv: TOV «Wyd-vo «Klio».
- Bychko, A. K., & Bychko, I. V. (1997). *Fenomen ukrainskoi intelihtentsii (Sproba ekzystentsialnoho analizu)* [The Phenomenon of the Ukrainian Intelligentsia (An Attempt at Existential Analysis)]. *Drohobych: Kolo*.
- Dal, V. Y. (1881). *Tolkovyi slovar zhyvoho velykorusskoho yazyka* [Explanatory Dictionary of the Living Great Russian Language]. T. 2, Y–O. In V 4 t. 2-e yzd., yspr. y znachyt. umnozhennoe po rukopysy avtora. Sankt-Peterburh – Moskva : M. O. Volfa. Retrieved from <https://viewer.rusneb.ru/ru/rl01003895332? page=53&rotate=0&theme=white>.
- Danylenko, S. (2013). *Ukrainska intelihtentsiia v rusi za natsionalno-kulturne vidrodzhennia (dr. pol. XIX – poch. XX st.)* [Ukrainian Intelligentsia in Motion for National and Cultural Revival (Second Half of the XIX – Early XX Centuries)]. *Ukr. ist. zbirnyk*, 16, 119–130.

- Haidai, L. I. (1977). Rol' kooperatsii u rozvytku kapitalizmu v sil'skykh hospodarstvakh Pravoberezhnoi Ukrainy (1906–1914 rr.) [The Role of Cooperation in the Development of Capitalism in the Agriculture of the Right Bank of Ukraine (1906–1914)]. *Ukrainskyi istorychnyi zhurnal*, 4, 100–106.
- Halushko, K. Yu. (2019). Ukrainski zemli u skladi Rosiiskoi ta Habsburzkoj imperii [Ukrainian Lands as Part of the Russian and Habsburg Empires]. *Entsyklopediia istorii Ukrainy*. T. «Ukraina – ukrainsi». Kn. 2. Kyiv : Nauk. dumka, 180–223.
- Haukman, M. (2011). Rosiiska natsionalna polityka na Pravoberezhnii Ukraini (1905–1914 rr.): chotyry natsionalni proekty v odnomu politychnomu prostori [Russian National Policy on the Right Bank of Ukraine (1905–1914): Four National Projects in One Political Area]. *Drynovskyi zbirnyk*, IV, 141–150. Retrieved from http://archive.nbuv.gov.ua/portal/Soc_Gum/drzb/2011_4/Gauhman_M.pdf.
- Kasianov, H. V. (1993). Ukrainska intelihientsiia na rubezhi XIX – XX v.: sotsialno-politychnyi portret [Ukrainian Intelligentsia at the Turn of the XIX – XX Centuries: Socio-Political Portrait]. Kyiv: Lybid.
- Kenevych, Ya. (2011). Yntel'hientsiia y ymperyia [Intelligentsia and Empire]. *Ab Imperio*, 1, 131–162.
- Kindratets, O. (2009). Ukrainska intelihientsiia i vlada [Ukrainian Intelligentsia and Government]. *Politychnyi menedzhment*, 2, 46–55.
- Kohut, Z. (2004). Korinia identychnosti. Studiy z raniomodernoy istoriyi Ukrainy [The Roots of Identity. Studies in Early Modern History of Ukraine]. Kyiv: Krytika.
- Kosenko, V. D. (2010). Fenomen intelihientsii: istorychni etapy stanovlennia [The Phenomenon of the Intelligentsia: Historical Stages of Formation]. *Visnyk Natsionalnoho tekhnichnoho universytetu Ukrainy «Kyivskyi politekhnichnyi instytut imeni Ihoria Sikorskoho»*. *Filosofia. Psykholohiia. Pedahohika*. Kyiv: NTUU «KPI», 5, 35–39.
- Kozhukhar, L. (2013). Ukrainskyi intelihient druhoi polovyny XIX – pochatku XX stolittia: kriz pryizmu pryvatnoho zhyttia [Ukrainian intellectual of the second half of the XIX – early XX century: through the prism of private life]. *Naukovi zapysky Ternopil'skoho natsionalnoho pedahohichnoho universytetu imeni Volodymyra Hnatiuka*. Serii: Istorii, 1, 86–100.
- Kurnosov, Yu. (1994). Narysy istorii ukrainskoi intelihientsii (persha polovyna XX st.) [Essays on the history of the Ukrainian intelligentsia (first half of the twentieth century)]. Kyiv: In-t istoriyi Ukrainy AN Ukrainy, Kn. I.
- Ohloblyn, A. P. (1925). Ocherky ystoryy ukraïnskoi fabryky. Predkapytalystycheskaia fabryka [Essays on the history of the Ukrainian factory. Pre-capitalist factory]. Kyev: Hosiysdat Ukrainy.
- Pavko, A. I. (2010). Zahalni rysy y osoblyvosti pidhotovky pedahohichnykh kadrov v universytetakh Ukrainy u XIX – na pochatku XX st. [General Features and Peculiarities of Teacher Training in Ukrainian Universities in the XIX – Early XX Centuries]. *Ukrayins'kyi istorychnyi zhurnal*, 4, 99–115.
- Pervaiia vseobshchaia perepys naseleniia Rossyiskoi ympery 1897 h. [The first general census of the population of the Russian Empire in 1897]. (1904). Sankt-Peterburh: Yzd. Tsentr. stat. kom. MVD, XVI: Kyevskaia huberniia, 6, XII.
- Podoliia [Podolia]. (1891). Istoricheskoye opisaniye s vysochayshego soizvoleniya izdano pri MVD P. N. Batyushkovym. Sankt-Peterburh: Typ. Vysochaishe utverzhdennoho Tovaryshchestva “Obshchestv. Polza”.
- Polishchuk, Yu. (2016). Sotsiokulturni transformatsii v Ukraini naprykintsi XVIII – na pochatku XIX st. [Socio-cultural Transformations in Ukraine in the Late XIX – Early XX centuries]. *Naukovi zapysky Instytutu politychnykh i etnonatsionalnykh doslidzhen im. I. F. Kurasa*, 3–4(83–84), 391–408.
- Politolohichnyi slovnyk [Political science dictionary]. (2005). Navch. posib. dlia stud. vyshch. navch. Zakl. Za red. M. F. Holovatoho ta O. V. Antoniuka. Kyiv : MAUP.
- Popovych, M. V. (1998). Narys istorii kultury Ukrainy [Essay on the history of culture of Ukraine]. Kyiv: ArtEk.
- Pryshchepa, O. P. (2019). «Mistsia zustrichi»: kulturne dovkillia mist Pravoberezhnoi Ukrainy (kinets XVIII – pochatok XX st.) [“Meeting places”: the Cultural Environment of the Cities of the Right Bank of Ukraine (Late Eighteenth - Early Twentieth Century)]. *Monohrafiia*. Rivne: M. Diatlyk.
- Reient, O. P., & Serdiuk, O. V. (2011). Silske hospodarstvo Ukrainy i svitovy prodovolchyi rynok (1861–1914 rr.) [Agriculture of Ukraine and the world food market (1861–1914)]. Kyiv: In-t istoriyi Ukrainy NAN Ukrainy.
- Rublov, O. S. (2005). Intelihientsiia ukrainska [Ukrainian intelligentsia]. In *Entsyklopediia istorii Ukrainy*. V 5 t. Redkol.: V. A. Smolii ta in. Kyiv: Nauk. Dumka, T. 3, E–I, 511–515.
- Sakharovarennoe proyzvodstvo v Podolskoi hubernyy [Sugar production in the Podolsk province]. (1892). *Podolskye hubernske vedomosti* (h. Kamenets-Podolsk), 87, 3–4.
- Sarbei, V. H. (1999). Natsionalne vidrodzhennia Ukrainy [National revival of Ukraine]. Kyiv: Wydavnychiy dim “Alternatyvy”.
- Shmahalo, R. T. (2005). Mystetska osvita v Ukraini sereidyny XIX – sereidyny XX st. strukturuvannia, metodolohiia, khudozhni pozytsii [Art Education in Ukraine in the Mid-Nineteenth – Mid-Twentieth Century Structuring, Methodology, Artistic Positions]. Lviv: Ukrainski tekhnolohii.
- Shynkaruk, V., & Bystrytskyi, Ye. (1996). Fenomen ukrainskoi kultury: metodolohichni zasady osmyslennia [The phenomenon of Ukrainian culture: methodological principles of understanding]. Kyiv: Feniks.
- Shyp, N. (1991). Yntel'hientsiia na Ukraini (XIX v.): Istoryko-sotsyolohicheskyi ocherk [The intelligentsia in Ukraine (XIX century): Historical and sociological essay]. Kyiv: Nauk. dumka.
- Siropolko, S. (2001). Istorii osvity v Ukraini [History of education in Ukraine]. Kyiv: Nauk. dumka.
- Slavynskyi, M. A. (1991). Russkaia yntel'hientsiia y natsionalnyi vopros. Vekhy; Yntel'hientsiia v Rossyy: Sb. st. 1909–1910. Sost., komment. N. Kazakovoi; predysl. V. Shelokhaeva. Moskva: Mol. Hvardiia, 406–418.
- Sliusar, V. H. (2012). Yntel'hientsiia kak ob'ekt nasyliia v period transformatsyy obshchestva [The Intelligentsia as an Object of Violence in the Period of Society Transformation]. *Sovremennaia yntel'hientsiia: problemy sotsyalnoi ydentyfikatsyy: sbornyk nauchnykh trudov*: v 3 t. Otv. red. Y. Y. Osynskyi. Ulan-Ude: Vyd-vo Buriatskoho hosunyversyteta. T. 1, 181–189.
- Svitlenko S. I. (2007). Svit modernoi Ukrainy kintsia XVIII – pochatku XX stolittia [The World of Modern Ukraine in the Late Eighteenth – Early Twentieth Century]. *Zb. nauk. prats. Dnipro* : Herda.
- Svitlenko, S. I. (1999). Narodnytstvo v Ukraini 60–80-kh rokiv XIX stolittia: Teoretychni problemy dzhereloznavstva ta istorii [Populism in Ukraine in the 60–80s of the XIX century: Theoretical problems of source studies and history]. Dnipropetrovsk : Navchalna knyha.

- Tolpyhyn, M. A. (1908). Yezhegodnik sakharnoy promyshlennosti Rossiys'koy imperii za 1906–1907 gg. [Yearbook of the Sugar Industry of the Russian Empire for 1906–1907]. Kyev: Typ. “Petr Barskyi”.
- Tompson, E. M. (2008). Trubadury imperiy. Rosijska literatura i kolonializm [Troubadours of the Empire. Russian Literature and Colonialism]. Per. z angl. M. Korchinskoy. Kyev: Wyd-wo Solomiy Pavlychko “Osnovy”.
- Trudy hubernskykh komysyiy po evreiskomu voprosu [Proceedings of the Provincial Commissions on the Jewish Question]. (1884). Sankt-Peterburh: Typ. MVD. Ch. II.
- Ukrainska kultura: Lektsii za redaktsiieiu Dmytra Antonovycha [Ukrainian Culture: Lectures Edited by Dmitry Antonovich]. (1993). Upor. S. V. Ulianovska; vst. st. I. M. Dziuby; per. sl. M. Antonovycha; dodat. S. V. Ulianovskoi, V. I. Ulianovskoho. Kyiv: Lybid.
- Veryha, V. V. (1996). Narysy z istorii Ukrainy (kinets XVIII – pochatok XX st.) [Essays on the History of Ukraine (Late Eighteenth - Early Twentieth Century.)]. Lviv: Svit.
- Vynarchuk, T. V. (2019). Ukrainska intelihentsiia: vybir identychnosti naprykintsi XIX – na pochatku XX st. [Ukrainian Intelligentsia: the Choice of Identity in the XIX – Early XX Century]. Naukovi pratsi istorichnoho fakultetu Zaporizkoho natsionalnoho universytetu, 52, 77–84.
- Vyshcha osvita v Ukraini [Higher Education in Ukraine]. (2005). Navch. posib. za red. V. H. Kremenia, S. M. Nikolaienko ta in. Kyiv: Znannia.
- Yefremov, S. (1995). Istoriiia ukrainskoho pysmenstva [History of Ukrainian Literature]. Kyiv: Femina.
- Zaitseva, Z. I. (2006). Ukrainskyi naukovi rukh: instytutsionalni aspekty rozvytku (kinets XIX – pochatok XX st.) [Ukrainian Scientific Movement: Institutional Aspects of Development (Late XIX – Early XX Centuries.)]. Monohrafiia. Kyiv: KNEU.
- Zhulynskyi, M. H. (2011). Peredmovna [Preface]. Ukrainska kultura na perelomi epokh (kinets XIX – 1920). In Istoriiia ukrainskoi kultury. U piaty t. T. 5. Kn. 1: Ukrainska kultura XX – pochatku XXI stolit. Kyiv: Nauk. dumka, 5-20.